

Стручни поговор Владимира Стојанчевића, једног од рецензена књиге, омогућава да се боље схвати не само она већ и остала Барбијева дела о ратовању на Балкану као делу Првог светског рата, који је ту почео и ту добио први завршни ударац, потврђујући и на тај, макар болан начин, да је Србија одувек била део Европе и света.

Мирослав Милојевић

Драгослав Страњаковић:

Највећи злочини садашњице. Паџиња и сѣрадање српског народа у Независној Држави Хрватској 1941–1945.

(„Дечје новине“, Горњи Милановац и „Јединство“, Приштина, 1991, 580 стр.)

Историја XX века је пуна догађаја који су оставили дубоке трагове у даљем развоју српског народа. По својим последицама и изазваним траумама то су свакако страдања у ратовима, али и злочини и систематско уништавање недужног становништва. Злодела су најчешће чинили туђини, завојевачи, али, нажалост, и припадници сродних народа из заједничке државе. Тога је било како у Првом тако, још више, у Другом светском рату. Како се исто зло поново јавља и на крају овог века, свака књига или напис о томе постаје драгоцен документ.

Др Драгослав Страњаковић је био сведок највећих страдања од 1941. до 1945. године и оставио је богату грађу о њима, а професор Јеремија Д. Митровић ју је приредио за штампу, желећи да се трајно сачувају од заборава највеће патње и страдања српског народа. Излагање је подељено на више поглавља, са уводом у тематику и неком врстом закључка или оцене о узроцима српског страдања и главним кривцима за недела.

На основу прикупљене и сачуване историјске грађе на почетку се износе добро познате тврдње да су главни инспиратори мржње према Србима били припадници емигрантске (ушашке) организације, уз обилату помоћ Католичке цркве и дела домаћег становништва, углавном Хрвата (франковци), а у доба рата и чланова ХСС и босанских муслимана. Како је поприште сукоба био простор Бановине Хрватске са Босном и Херцеговином, за време рата познат под именом Независна Држава Хрватска, прво поглавље је посвећено настанку ове самозване државе током краткотрајног априлског рата 1941. Низом података се објашњавају војни слом Краљевине Југославије, улога Хрвата у војсци и на управним положајима, деловање ХСС, а посебно „Сељачке стра-

же“, као и пропаганда званичне Италије и Мађарске. Наведене су и чињенице које оповргавају наводне тежње Хрвата за самосталном државом на основу историјског („повјесног“) права већинског народа на простору северно од Саве и Дунава и западно од Дрине. Статистички подаци о пописима становништва с краја XIX века (1879. и 1900), као и у Краљевини Југославији (1921, 1941), показују да је на тзв. „хрватском простору“ било 46,59% Хрвата, 32,54% Срба, уз остатак муслимана (који су се углавном изјашњавали као Југословени) и националних мањина (Мађара, Немаца и Италијана). Тиме је већ на почетку одбачена једна историјска неистина. Бројчаним односом Срба и Хрвата у НДХ Страњаковић објашњава зашто су (маја 1941) усташка влада и челници усташког покрета сматрали да се њихова држава може остварити само ако се очисти од Срба. То су потврдиле речи министра Милована Жанића на збору у Новој Градишци да већ стотинама година они (Срби) нас угрожавају и то ће чинити сваком новом згодом ако их се не ослободимо. У такав однос према Србима се уклапају и изјаве Мила Будака о начину решавања „српског питања“ – 1/3 треба ликвидирати, 1/3 прогнати из Хрватске, а 1/3 превести у католичанство, па ће бити „сигурне и чисте Хрватске“. Тај план је требало да се оствари путем сабирних логора, најпре за Србе, а потом за Јевреје, Роме и остале некатолике (нехрвате). О начинима деловања и првим акцијама постоје аутентична сведочанства очевидаца (махом свештених лица и првих избеглица у окупираној Србији јуна и јула 1941) представницима Патријаршије и Српском комесаријату за избеглице у Београду.

Пратећи овакав однос према Србима, писац истиче правце деловања усташких власти – од уништења економске моћи до материјалног упропаштавања. Наводе се подаци о обиму пљачке, спаљивању и уништавању имовине угледних Срба (трговаца, привредника, државних чиновника) и културних и образовних установа. На самом почетку се јављају и изгони из НДХ и новоосвојених крајева (део Рашке области). Колоне несрећника су се кретале према Србији и делимично према областима под управом Италије, а своја страдања испричаће локалним властима.

Како писац примећује, ови настрјаји на почетку нису се усташким властима учинили довољно плодотворни, па се у лето 1941. креће ка потпуном истребљењу Срба и ликвидацији свих који би могли да буду покретачи отпора. Као духовне вође, на првом месту су означени Православна црква и њени представници, те ће највише напада бити усмерено према њима. У књизи се наводе имена бројних црквених достојника (епископа, игумана, архимандрита, протојереја) који су били прве жртве. Изнети су подаци о облицима духовног и физичког злостављања, а за српске светиње (цркве и манастире) и начини пустошења (минирање, рушење, скрнављење,

претварање у коњушнице...). Списак овако уништених објеката је дуг, а нарочито се односи на оне са простора Славоније, западног Срема, Лике и Херцеговине. Део драгоцености, реликвија и књижни фонд (посебно из Патријаршијске библиотеке у Сремским Карловцима) „склоњен“ је и дат „на чување“ Католичкој цркви и Каптолу, да би касније био предат новообразованој „православној“ цркви у Хрватској, на челу с рашчињеним јерејем руског порекла Гермогеном.

Упоредо са овим вршени су злочини и према осталом становништву. Није прављена разлика ни према узрасту (од новорођенчади до старца) ни према полу. Методи су углавном исти: злостављање и мучење до ликвидације. Начин извршења злочина је посебна прича: хладним оружјем (ножевима, секирама), алатом (крамповима и маљевима), дрвеним батинама и сл. На више места је извршено масовно спаљивање затвореника у школама, црквама (на пример у Глини), стамбеним зградама и стајама за стоку. Пуњене су јаме и вртаче у Херцеговини, Лици, на подручју Динаре. Сава, Уна, Врбас и Дрина су носили лешеве убијених и унакажених жртава. Срби су одговорили отпором на просторима Лике, Баније, Кордуна, Херцеговине и у Босанској Крајини. Поред оружаног отпора, писац истиче и друге облике пркоса – одбијање да се напусте своји и побегне у Србију и позивање народа на отпор.

Страњаковић сматра да су због тога ускоро образовани логори од којих су неки као логори смрти постали симбол и синоним свих страдања. Наводећи места у којима су основани логори, писац указује на њихову првобитну намену. Неки логори (као Цапрег, Славонска Пожега, Госпић) били су сабирни и пролазни за друге логоре или протеривање у Србију, као и за ликвидацију у циљу одмазде због жртава у борби с побуњеним Србима. У другој групи су били тзв. „логори за рад и сигурност“ (као што су Паг, Стара Градишка, Даница код Копривнице, Јасеновац), за које се слободно може рећи да су до 1945. били главни центри за ликвидацију цивилног становништва. Оно је било изложено тешком принудном раду у хигијенским условима испод свих граница. Болести и епидемије су харале, а логораше су убијали заповедници логора и стражари, често без икаквог повода. То је чињено из обести или у пијаном стању, а неретко и да би се створило простор за ново-дошле логораше. За време рата су довођени ухваћени борци из покрета отпора или цивили са ратом захваћеног подручја (Козара, Петрова гора).

По мишљењу писца, у категорији ових логора посебно се издваја Јасеновац. Бележи се да је кроз њега од 1941. до априла 1945. прошло око 1.000.000 логораша, а да их је уморено између 700.000 и 800.000. По методима и поступцима према логорашима, као и по саставу, Јасеновац се може поредити са нацистичким

логорима у Немачкој и Аустрији, али по начину ликвидације и зверствима премаша све што се говорило о поступању СС-трупа у логорима широм Рајха. Због тога је у књизи доста простора посвећено свему што се односи на овај логор, од географског положаја до унутрашње организације управе и живота у логору. Мада добро чуван и максимално скриван од јавности, бар када је реч о поступцима према логорашима, сазнало се да су га посећивале тзв. „међународне комисије“ (фебруара 1942), али од тога логорашинису имали веће користи осим мало боље хране, мање убистава без повода и пребацивања мањих група у Србију. Међутим, због страдања која су настала 1942. и, посебно, 1943. (када је у оквиру циглане изграђен и крематоријум за спаљивање) и броја убијених, логор је добио обележје „српске гробнице“, највећег стратишта на простору НДХ и највеће срамоте хрватског народа. На крају разматрања о Јасеновцу Страњаковић наводи изјаве одговорних за ове злочине (Љубо Милош, фра Мирослав Филиповић Мајсторовић и др.), дате после рата органима власти, којима ови покушавају да злочине умање. Тако се износи да је кроз логор прошло само око 500.000 затвореника различитих националности (Срба, Рома, Јевреја, Хрвата антифашиста), а пошто је међу жртвама било 80–90% Срба, испада да их је страдало укупно око 400.000. Поред тога, било је често и жртава међусобних обрачуна логораша, нарочито с унутрашњом управом (капом и старешинама из реда логораша). Наравно да то, чак и када би било тачно, не може да умањи ни стравичне размере злочина у Јасеновцу до 1945, нити одговорност оних који су их наредили и извршили.

Последње поглавље књиге посвећено је одговорности за страдање Срба. Као добар познавалац историје српског народа у XIX веку и појаве националистичких идеја код Хрвата из времена Анте Старчевића и Јосипа Франка (а почетком XX века и код неких чланова породице Радић у оквиру ХСС), Страњаковић истиче да су се сукоби јавили још пре сто година и да се од тада стално понављају у односима између Хрвата и Срба, што показују и многе осуде православних – тзв. „шизматика“ и „влашког накота“ (Срба). Као доказе за то писац наводи став Хрвата према Србима у рату 1914–1918, држање хрватске буржоазије, политичких организација и иступања у Хрватском и Пештанском сабору (наводи се посланица Стјепана Радића цару Фрањи Јосифу 1914. и деловање заступника у Угарском сабору). Када је рат 1918. за Хрвате био изгубљен, њихова појава у заједничкој држави била је политичка игра да би се избегла одговорност за учешће у рату. По мишљењу писца, тада је српска страна требало да погледа истини у очи и да од првог дана гради с Хрватима односе какви су кроз историју били, а не како би то било идеално у свакој заједничкој држави (словенско-југословенска слога и јединство). Нажалост, уместо тога је долазило до бројних сукоба и попуштања Хрватима.

Према писцу, главни носилац и генератор сукоба и антисрпског расположења у раздобљу 1919–1939. били су ХСС и бројни политичари окупљени око ње, од Анте Трумбића, затим Стјепана Радића, до Влатка Мачека. Анализирајући деловање ових хрватских првака у догађајима, почев од борбе за устав 1921, преко учешћа Стјепана Радића у влади 1925, до кризе 1928/29, писац указује да је коначни циљ оваквог деловања био стварање независне хрватске државе. Обилато користећи атентат у Скупштини 1928. и појаву емигрантског (ушашког) покрета, ова струја је у хрватском политичком животу била још активнија од 1935, после смрти краља Александра и пада владе Бошка Јевтића. У предвечерје рата вођа ХСС, Мачек, учврстио је своје везе са фашистичком Италијом, а преко ње је одржавао везе с вођама ушашког покрета (Павелићем, Артуковићем). У исто време је одржавао везу с Миланом Стојадиновићем као председником владе, а уз помоћ Ватикана желео је да реши „хрватско питање“ закључењем конкордата. Тако су Хрвати повлачили конце на више страна, према тренутним приликама, али све у истом циљу. Нова влада Драгише Цветковића (1939) и тежња намесника принца Павла да коначно доведе у какво-такво нормално стање хрватско-српске односе, створили су простор за нове притиске и захтеве који су своје решење добили у споразуму од 26. августа 1939. године.

Успостављање полусамосталне Бановине Хрватске у оквиру тзв. „повјесног простора“ свих Хрвата било је одмах праћено систематским гоњењем Срба. На удару су се нашли државни чиновници, у првом реду просветни радници, судије, општински чиновници, ученици средњих школа, а у неким крајевима и црква. Циљ ових акција било је чишћење територије од нехрвата и утирање пута отцепљењу, што писац потврђује навођењем написа из *Хрватског дневника* (гласила ХСС) од 22. марта 1940: „Развитак хрватског питања ићи ће и даље својим током. Хрвати су на путу да добију своју Хрватску и они ће је добити.“ Слично се могло чути и од челника ХСС у Загребу и Бјеловару августа 1940, на обележавању годишњице споразума: „Споразум од 26. коловоза само је почетак решавања хрватског питања и ударање темеља за слободну Хрватску.“ Непосредно пред рат, став хрватског политичког корпуса најбоље је изражен 31. марта 1941, на скупу у Сабору Бановине Хрватске, поводом догађаја од 27. марта у Београду, кад је закључено: „Хрватски народ после ових догађаја не може више веровати да му је у Југославији могућ миран живот и зато Југославија престаје за нас да постоји, ствара се слободна Хрватска у својим историјским и етнографским границама, укључујући ту Прекомурје, Међумурје, Далмацију, Славонију, Босну и Херцеговину и део Хрватске Војводине.“ Због тога нису изне-

нађујући ни држање В. Мачека од 27. марта до 10. априла 1941. ни проглашење Независне Државе Хрватске.

На крају поглавља Страњаковић даје податке о држању појединих хрватских интелектуалаца у периоду од 1941. до 1945. према Србима и ослободилачкој борби. Као најкарактеристичније примере наводи држање двојице вајара, Ивана Мештровића и Антуна Аугустинчића. Први је некада био велики пријатељ Срба и краља Александра, а касније је постао ватрени бранилац постојања независне Хрватске. Други је вајао бисте свих виђених Хрвата, од Анте Павелића до Јосипа Броза, а после рата ће се, по речима др Радослава Грујића, залагати да се Српска православна црква у Хрватској одрекне свог имена и назове Југословенска источна црква. Писац је тиме изнео континуитет антисрпског деловања Хрвата, што представља главни узрок свих страдања, а делимично је наговестио да ће се то и у будућности догађати.

С великим смислом за рационално расуђивање, писац не осуђује паушално све Хрвате (а од 1941. и муслимане) већ износи и примере за осуду насиља и злочина, наводећи имена босанских муслимана (Џафер Куленовић) и појединих представника католичког клера у крајевима у којима су била највећа страдања. Ове гестове оцењује као неку врсту умирења сопствене савести, истичући да речи нису произвеле скоро никакав ефекат јер нису заустављени злочини над Србима.

Ова књига ће сигурно привлачити пажњу свих заинтересованих за проблем српског страдања. Писана је лаким стилем, врло јасно и са много података, што доприноси тачности и објективности. Може се једино приметити да набрајање имена жртава и села у којима су злочини извршени широм Хрватске чини делимично нека поглавља сувопарним, а излагање монотоним. Вероватно је писац хтео тиме да изрази сву тежину злочина над недужним становништвом и бестијалних поступака који се граниче с дивљаштвом и понашањем лица с ниским страстима, незабележеним у историји XX века и у цивилизованом свету. То је сведочанство о једном страшном времену, потпуно супротно ономе што су, како примећује приређивач, говорили мудри Кукуљевић, Ткалац, Рачки и други хрватски великани. Можда је случајност то што се књига појавила у време кад се над српским народом надвила опасност слична оној од пре пола века, коју је и Страњаковић предосећао. Тиме је књига добила и своју актуелност, како у погледу описаних догађаја тако и у односу на политичке поруке шта ваља чинити да се слично више не понавља. С тим порукама се не морају сви сложити, али вредност једне књиге се не мери допадањем већ тиме колико наводи на размишљање. Књига Драгослава Страњаковића о највећим злочинима садашњице управо је таква.

Мирослав Милојевић